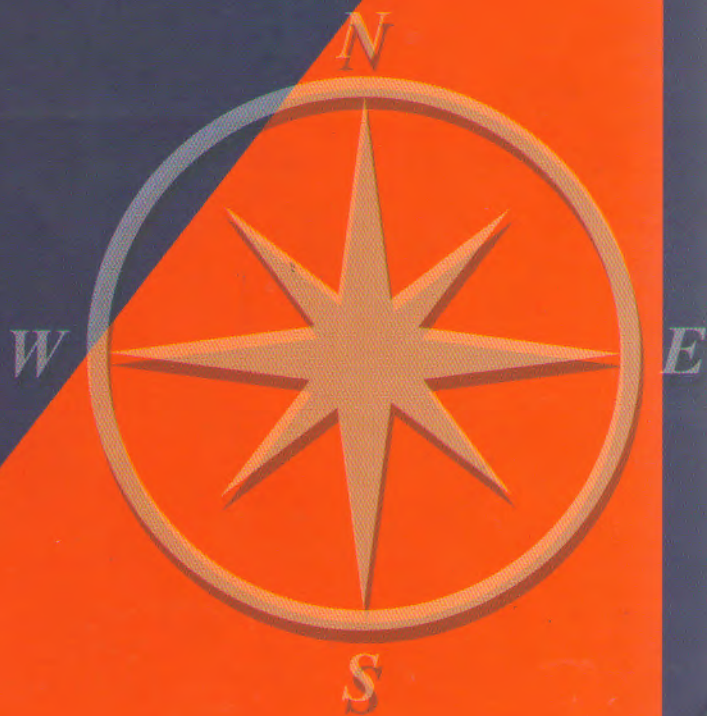

Πρακτικά
του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου
Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ)
Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006

Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα

Τόμος Α'

Επιμέλεια:
Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Πρακτικά
του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών
της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ)

Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006

Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα
στην εποχή του Διαφωτισμού
και στον εικοστό αιώνα

Τόμος Α'

Επιμέλεια:

Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Ελληνικά Γράμματα

Αθήνα 2007

Proceedings of the 3rd European Congress of Modern
Greek Studies, organised by the European Society
of Modern Greek Studies,

Bucharest, 2-4 June 2006

The Greek world between
the Age of Enlightenment
and the twentieth century

Vol. 1

Edited by Konstantinos A. Dimadis

Ellinika Grammata
Athens 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Α΄ ΤΟΜΟΥ

	Σελ.
Το πρόγραμμα του συνεδρίου	9
Πρόλογος	55
Ιστορία του 18ου αιώνα	61-362
<i>Jacques Bouchard</i>	
Ο πρώιμος Διαφωτισμός στους Έλληνες και στους Ρουμάνους. Ορισμός και περιοδολόγηση (1680-1780)	63
<i>Dionysios Hatzopoulos</i>	
Alexandre Mavrokordatos et la guerre de 1684-1699. Lettres du front	73
<i>Alceste Sofou</i>	
Les fondements de la presse préévolutionnaire grecque et l' <i>Ephéméris</i> des frères Poulios	81
<i>Monique Trudelle</i>	
Sur l' étude des Lettres et la lecture des livres Traité de Nicolas Mavrocordatos	89
<i>Νικόλαος Μαυρέλος</i>	
Νικολάου Μαυροκορδάτου, <i>Φιλοθέου Πάρεργα</i> : Η μυθοπλαστική εγκυκλοπαίδεια ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση	99
<i>Tudor Dinu</i>	
Η εικόνα του ηγεμόνος στο <i>Ο βίος του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου</i> του Πέτρου Δεπάστα του Πελοποννησίου	115
<i>Andrei Timotin</i>	
La Vision de Daniel. Liturgie, prophétie et politique au XVIIIe Siècle	127
<i>Vassia Karkayanni-Karabelia</i>	
Les «pamphlets» du patriarche Kallinikos 3 (1713-1792) et la montée des Lumières en Grèce	135
<i>Olga Cicanci</i>	
Ρουμανικά πολιτικά προβλήματα στην ελληνική ιστοριογραφία του 18ου αιώνα	147
<i>Ζήσης Φωτάκης</i>	
Ο Τρικούπης και η Κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας, 1885 - 1886	157

<i>Ιφιγένεια Τριάντου-Καιφωμένου</i>	
Η σχέση ανάμεσα στον <i>Ανώνυμο του 1789</i> και τη <i>Γυναίκα της Ζάκυνθος</i> του Διονυσίου Σολωμού	165
<i>Άννα Ταμπάκη</i>	
Πρώμη πρόσληψη του Δον Κιχώτη στα ελληνικά γράμματα: Η συμβολή των Φαναριωτών	187
<i>Lia Brad Chisacof</i>	
Was Zacharias Karandinos of Aetolia a Contemporary of Caesarios Dapontes?	201
<i>Δημήτριος Καραμπερόπουλος</i>	
Το γνωστικό επίπεδο των ιατρικών γνώσεων κατά τη Νεοελληνική Αναγέννηση	209
<i>Lambros Kamperidis</i>	
Nicolas Mavrocordatos: Un despote éclairé avant la lettre au service d'un monarque absolu	219
<i>Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου</i>	
Μορφές του επανησιακού διαφωτισμού: ο Ερμάννος Λούντζης, η αυτοβιογραφία και η διερεύνηση των λογοτεχνικών ειδών	229
<i>Lucia Marcheselli Loukas</i>	
Οι σημειώσεις του Π. Κοδρικά στη μετάφραση του Fontenelle	249
<i>Vassiliki-Piyi Christopoulou</i>	
Interactions entre philosophie, histoire et psychanalyse à partir de l'œuvre «oubliée» d'un représentant des Lumières grecques: Le «cas» Christodoulos Pamblekis ...	261
<i>Χαράλαμπος Α. Μηνάογλου</i>	
Έλληνες περιηγητές στην Ευρώπη του Διαφωτισμού	269
<i>Ηλίας Τεμπέλης</i>	
Ο εκλεκτικιστικός και παιδαγωγικός χαρακτήρας της φιλοσοφικής δραστηριότητας του Νεόφυτου Δούκα κατά τη σχολαρχία του στο Ελληνικό Λύκειο του Βουκουρεστίου	279
<i>Νεόφυτος Χαριλάου</i>	
Εκδόσεις αρχαίων κειμένων την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι εκδόσεις του Νεόφυτου Δούκα	289
<i>Παναγιώτα Ξηρογιάννη</i>	
Ο Κοραΐς – ο Μπεκάρια – ο Φουκώ: «Η ίαση και η ποινή»	299
<i>Νάντια Ντάνοβα</i>	
Ο Ελληνικός Διαφωτισμός και η πρόσληψη των ιδεών του Διαφωτισμού στο βουλγαρικό χώρο	309

<i>Vladimir Vladov</i>	
Τα Ελληνικά Σχολεία της περιοχής του Τιρνόβου ανάμεσα στα τέλη του ΙΗ΄ και τα μέσα του ΙΘ΄ αιώνα.....	317
<i>Svetlana Berikashvili</i>	
Η ιδιαιτερότητα του φαινομένου του Ελληνικού Διαφωτισμού και η ομοιότητά του με το ανάλογο κίνημα στη Γεωργιανή λογοτεχνία.....	325
<i>Ιωάννης Κ. Χασιώτης</i>	
Ιστορικές προϋποθέσεις του Ελληνικού και του Αρμενικού Διαφωτισμού: Συγκλίσεις και αποκλίσεις	335
<i>Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος</i>	
Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου (1715-1821) και η Παιδεία	349
Ελληνική Διασπορά.....	363-460
<i>Θωμάς Κυριάκης</i>	
Η πρόσληψη «εθνικών αξιών» στην περίπτωση του Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας.....	365
<i>Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη</i>	
Δ. Νοταράς και Ε. Tesaurο: Μια ανέκδοτη μετάφραση αριστοτελικής ηθικής και ο ρόλος των διανοουμένων της Διασποράς στη διακίνηση των ιδεών	379
<i>Πέρσα Αποστολή</i>	
Ένας Κωνσταντινουπολίτης μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Το <i>Esquisses de Mœurs Turques aux XIXe siècle</i> (1827) του Γρηγορίου Παλαιολόγου. (Ιδεολογικές κατευθύνσεις και διακειμενικές προεκτάσεις)	393
<i>Gianni Korinthios</i>	
Confraternite laicali della diaspora greca nell'Italia meridionale	405
<i>Jovanka Djordjević Jovanović</i>	
Οι Έλληνες της διασποράς μεταξύ των Σέρβων	433
<i>Anna Lazarova</i>	
«Πάρε-δώσε» and <i>вземаие-даване</i> as metonymy of inter-personal relations in Modern Greek and Bulgarian	443

Βιβλία και Χειρόγραφα..... 543-562*Τζ. Ν. Ραμαζάνοβα*

Βιβλία στην ελληνική γλώσσα
στη Ρωσία το 2ο μισό του 18ου – αρχές 19ου αιώνα 545

Τάσος Α. Καπλάνης

Θεωρία, τεχνολογία και σύγχρονες εκδόσεις
νεοελληνικών κειμένων ή ο Erasmus,
ο Barthes, ο *usus auctoris*, ο θάνατος του συγγραφέα και εμείς 551

Γλωσσολογία..... 563-594*Svetlana Sidneva*

Η δημόδης ορολογία των φυτών 565

Αγγελική Ράλλη - Δήμητρα Μελισσαροπούλου

Ο υποκορισμός στη διαλεκτική ποικιλία της κοινής νεοελληνικής 569

Josep M. Bernal

Ο Κοραΐς, ο Τριανταφυλλίδης και η διαμόρφωση της Νέας Ελληνικής:
σημεία σύγκλισης 583

Λογοτεχνία του 19ου αιώνα..... 595-656*Henri Tonnet*

Ο *Αυθέντης του Μορέως*:
ένα μεσαιωνικό ιστορικό μυθιστόρημα; 597

Στράτος Μυρογιάννης

Από τον Ραγκαβή στον Βιζυηνό: ή από τις ιστορίες μυστηρίου
στην αστυνομική πλοκή 607

Anna Zimbone

Τρεις μεγάλοι Ευρωπαίοι:
Spanheim, Leopardi, Ροΐδης 627

Σωτηρία Σταυρακοπούλου

Εξέταση μιας ενδεχόμενης επίδρασης
του ρομαντισμού στη *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη 645

Περιεχόμενα Β' τόμου (με τη σελιδαρίθμηση του Β' τόμου) 657

Περιεχόμενα Γ' τόμου (με τη σελιδαρίθμηση του Γ' τόμου) 663

Η ιδιαιτερότητα του φαινομένου του Ελληνικού Διαφωτισμού και η ομοιότητά του με το ανάλογο κίνημα στη Γεωργιανή λογοτεχνία

Προς το τέλος του XVII^{ου} αιώνα σημειώνεται στη Δυτική Ευρώπη μια καινούργια διανοητική κίνηση, που έχει ως σκοπό τη λύτρωση του ανθρώπινου πνεύματος από τις ηθικές και κοινωνικές προλήψεις, τις δεισιδαιμονίες και την επικράτηση του ορθού λόγου, του κριτικού πνεύματος, της πνευματικής ελευθερίας, της ανεξίτησκείας και το σεβασμό της αξιοπρέπειας του κάθε ανθρώπου. Η κίνηση αυτή ονομάζεται Διαφωτισμός. Στην Ευρώπη ο Διαφωτισμός επικρατούσε από το XVII έως το XVIII αιώνα. Στην ελληνική πραγματικότητα ο Διαφωτισμός αρχίζει αργότερα στο τέλος του XVIII^{ου} αιώνα, κυρίως από το 1774 και τελειώνει με την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ο Ελληνικός Διαφωτισμός συστήνει κλάδο του μεγάλου κορμού του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού· πρέπει όμως να σημειωθεί ότι το Ελληνικό Φαινόμενο όπως συμβαίνει και με τις αντίστοιχες εκδηλώσεις των άλλων λαών, παρουσιάζει κάποια ιδιομορφία, απόκλιση από το μέσο όρο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.¹ Η πιο σημαντική διαφορά από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό είναι η εξής: η δυτικοευρωπαϊκή διαφώτιση είναι η ίδια σκοπός επιδιωκόμενος, ενώ η ελληνική είναι και σκοπός και μέσο για την πραγμάτωση ενός άλλου σκοπού, της απελευθέρωσης του έθνους.² Εδώ μπορούμε να σημειώσουμε την ομοιότητα του Ελληνικού Διαφωτισμού με το ανάλογο κίνημα στη Γεωργιανή λογοτεχνία, ο στόχος του οποίου πρωτ'από όλα είναι η αφύπνιση ολόκληρου του έθνους για τον απελευθερωτικό αγώνα.

Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του Ελληνικού Διαφωτισμού που παρουσιάζουν την ιδιαιτερότητα³ αυτού του φαινομένου σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, καθώς θα σημειώσουμε και μερικά από

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Νεοελληνικά μελετήματα 2*, Ερμής, Αθήνα 1993, 1.
2. Ν. Αγκαβανάκης, «Ο Ελληνικός Διαφωτισμός», *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, πέμπτος τόμος - *Τουρκοκρατία, Επανάσταση - Καποδίστριας*, γενική επιμέλεια Λάμπρος Τσακτσόρας, Μαλλιάρης Παιδεία, Αθήνα 1995, 194.
3. Για την ιδιαιτερότητα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. Κ. Τσιτσάτζε, «Περί ιδιομορφίας του Ελληνικού Διαφωτισμού», *Λόγος, Επετηρίδα των Λατινικών και Ελληνικών Σπουδών 2*, Τιφλίδα 2004, 301-308.

τα χαρακτηριστικά στοιχεία που κατά τη γνώμη μας δείχνουν ότι ο Ελληνικός Διαφωτισμός έχει περισσότερη ομοιότητα με το ανάλογο κίνημα στη Γεωργιανή Λογοτεχνία.

Ο Διαφωτισμός είναι κίνημα απότοκο της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού, αλλά οι ιδέες που το συγκροτούν δεν είναι νέες. Είχαν κιόλας απασχολήσει την αρχαία διανόηση, διάφορα φιλελεύθερα και φωτισμένα πνεύματα υπήρχαν σ'όλες τις εποχές. Αυτό που συμβαίνει κατά συνέπεια στους νεότερους χρόνους δεν είναι η εμφάνιση νέων ιδεών, αλλά η συνειδητοποίηση της αξίας που έχουν ιδέες, όπως η ανεξιθρησκεία, η πνευματική ελευθερία κ.τ.λ. Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός αρχίζει τυπικά το 1689 με την «Επιστολή περί της ανεξιθρησκείας» του Τζον Λοκ και αποκτά γρήγορα οπαδούς και σε άλλες χώρες της Ευρώπης: στην Αγγλία (Νεύτων, Χιούμ), στη Γαλλία (Βολταίρος, Μοντεσκιέ, Εγκυκλοπαιδιστές), στη Γερμανία (Βολφ, Λέσσιγκ, Κάντ) και γύρω στο δεύτερο μισό του XVIII^{ου} αιώνα φτάνει και στον ελληνικό χώρο.⁴ Ο Ελληνικός Διαφωτισμός όμως διέφερε από τον Ευρωπαϊκό και είχε βέβαια πολύ περισσότερα προβλήματα να αντιμετωπίσει. «Τα τετρακόσια χρόνια της σκλαβιάς είχαν φέρει τόση αμάθεια στο λαό, που ο Διαφωτισμός στην Ελλάδα ήταν πραγματικά επιτακτική ανάγκη. Η έλλειψη παιδείας, πρωταρχική θλιβερή διαπίστωση. Η δίψα για μάθηση και έρευνα δεν μπορεί να αμβλυνθεί χωρίς την ίδρυση σχολείων, χωρίς την εκλάτρευση των αρχαίων κειμένων στην απλή γλώσσα: Πρέπει όλοι να κάμουν μια σοβαρή προσπάθεια. Οι λόγιοι που βρίσκονται έξω από την Ελλάδα επωμίζονται ηρωικά αυτό το μεγάλο αίτημα του καιρού τους. Η Βενετία γίνεται ο πρώτος πυρήνας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Το ίδιο και τα Γιάννινα, το Βουκουρέστι, η Πόλη. Ο Ελληνισμός της διασποράς πολεμάει με χίλιες δύο αντιξοότητες, για να ετοιμάσει ένα έδαφος πρόσφορο για πνευματική καλλιέργεια».⁵

Στη Γεωργία δεν υπήρχε το κίνημα του Διαφωτισμού με την ευρωπαϊκή έννοια της λέξεως, αλλά με χαρακτηριστικά στοιχεία μπορούμε να θεωρήσουμε πως το κίνημα αυτό πραγματοποιείται ακόμα αργότερα στα πρώιμα 30-60 χρόνια του XIX^{ου} αιώνα. Στη Γεωργιανή λογοτεχνία μέχρι σήμερα υπάρχει τάση να μην χαρακτηρίσουν το κίνημα αυτό ως Διαφωτισμό, αλλά παρόλο που δεν ονομάζεται «Διαφωτισμός» έχει πολλά κοινά στοιχεία με τα ανάλογα ρεύματα στην Ευρώπη. Τα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει το κίνημα αυτό στην Γεωργία είναι όμοια με εκείνα που βλέπουμε στον Ελληνικό χώρο, κυρίως: αμάθεια του λαού, έλλειψη παιδείας, προβλήματα με τη γλώσσα και αφύπνιση του έθνους για τον απε-

4. Ν. Αγκαβανάκης, *op. cit.*, 194.

5. Μ. Μιρασγέζη, *Νεοελληνική λογοτεχνία*, πρώτος τόμος, Αθήνα 1978, 294.

λευθερωτικό αγώνα. Ο πρώτος διαφωτιστής της Γεωργιανής λογοτεχνίας είναι ο Σολομών Ντοντασβίλι, ο οποίος για πρώτη φορά στη γεωργιανή λογοτεχνία αναφέρει τα προβλήματα της εκπαίδευσης και της διαφώτισης του λαού. Από το 1828 ο Σολομών Ντοντασβίλι είναι συντάκτης της εφημερίδας *Τα χρονικά της Τιφλίδας*, που είναι πολύ σημαντική στην ιστορία της Γεωργιανής Δημοσιογραφίας. Στις σελίδες της, παρόλο που ήταν επίσημη εφημερίδα, εκδιδόταν μεταφρασμένα ποιήματα, άρθρα για την ιστορία της γεωργιανής λογοτεχνίας, καθώς και διάφορα δεδομένα για την εκπαίδευση στην Γεωργία. Αλλά πιο σημαντικό είναι το πρώτο λογοτεχνικό περιοδικό *Λογοτεχνικό μέρος της εφημερίδας: τα χρονικά της Τιφλίδας* που ιδρύεται το 1832 με την πρωτοβουλία του Σολομώντα Ντοντασβίλι. Ο σκοπός του περιοδικού ήταν η διάδοση των ελεύθερων σκέψεων, η ανάπτυξη της αγάπης για τη γνώση, τη μητρική γλώσσα και τη λογοτεχνία και η προσέγγιση του ευρωπαϊκού πολιτισμού.⁶

Όπως είχαμε ήδη αναφέρει, ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός είναι κίνημα απότοκο της Αναγέννησης, ενώ ο Ελληνικός Διαφωτισμός αρχίζει μετά από την περίοδο της «σιωπής» – «μια κατάσταση της ποιητικής ερημίας»⁷ στη Νεοελληνική λογοτεχνία. Οι Φαναριώτες, ως διπλωμάτες, ιδιαίτερα όμως ως ηγεμόνες και μάλιστα ως συγγραφείς, με τις στενές σχέσεις τους προς το ευρωπαϊκό πνεύμα του φωτισμένου δεσποτισμού και τη γαλλική παιδεία, γίνονται για την Ελλάδα οι φορείς του Διαφωτισμού. Το έργο του Νικολάου Μαυροκορδάτου *Φιλοθέου Πάρεργα*, κείμενο προδρομικό για τη νεοελληνική λογοτεχνία, βρίσκεται στην αφετηρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁸

Στη Γεωργιανή λογοτεχνία σημειώνεται ανάλογο φαινόμενο: μετά την προσάρτηση της Γεωργίας από τη Ρωσία παρατηρείται μια περίοδος της παρακμής, το πρώτο έργο του Γεωργιανού Διαφωτισμού είναι η *Λογική* (1827) του Σολομών Ντοντασβίλι.⁹

Ποια ιστορικά γεγονότα προϋπέθεσαν την ανάπτυξη του Διαφωτισμού στην Ελλάδα; Μετά από την κατάκτηση της Κρήτης του 1669 ο Ελληνισμός έμεινε ασυγκρότητος και μοιρασμένος στις τρεις διακεκρωμένες ενότητες (τουρκοκρατούμενη, φραγκοκρατούμενη, διασπορά), αλλά φραγκοκρατούμενα (βενετοκρατούμε-

6. Γ. Αμπζιανίτζε, *Δοκίμια για την Ιστορία της Γεωργιανής Σκέψης του ΧΙΧ^{ου} αιώνα*, Σοβιετική Γεωργία, Τιφλίδα 1959, 16-17 (στα γεωργιανά).

7. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978, 83.

8. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Δόμος, Αθήνα 1996, 124.

9. Γ. Αμπζιανίτζε, *op. cit.*, 6-9.

να) μέρη είχαν περιοριστεί, ιδίως μετά την απώλεια της Κύπρου και την Κρήτης, μόνο στα Επτάνησα και η τουρκική κατάκτηση είχε απλωθεί σχεδόν σε όλο τον ελληνικό χώρο. Σε τέτοια κατάσταση ήταν απαραίτητο να λυθεί το πρόβλημα αγωγής, να ιδρυθούν σχολεία, να μεταφραστούν αρχαία κείμενα σε απλή γλώσσα και πριν απ' όλα να λυθεί το πρόβλημα του γλωσσικού οργάνου της αγωγής. Γι' αυτόν το λόγο οι περισσότεροι αντιπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού πήγαιναν για σπουδές στην Ευρώπη, και ύστερα προσπαθούσαν να διαδώσουν τις γνώσεις που αποκτούσαν εκεί στο Ελληνικό περιβάλλον. Ο Λίνος Πολίτης αναφέρει: «Ο τύπος του Έλληνα είναι τώρα διαφορετικός. Στον 15^ο αιώνα οι Έλληνες πήγαιναν στη Δύση για να διδάξουν, τώρα πηγαίνουν για να διδαχτούν. Τα πανεπιστήμια της Ιταλίας (της Πάντοβας κυρίως) εκπαιδεύουν ένα πλήθος νέων, όχι πια μόνο από τα βενετοκρατούμενα μέρη, αλλά και από την υπόλοιπη Ελλάδα, οι οποίοι επιστρέφοντας στην πατρίδα μεταδίδουν τα όσα έμαθαν».¹⁰

Το ίδιο γίνεται και στα πρώιμα 30-60 χρόνια του XIX^{ου} αιώνα στη Γεωργία, μετά την προσάρτηση της Γεωργίας από τη Ρωσία. Στη Γεωργιανή κοινωνία τα πιο σημαντικά προβλήματα αφορούν την εκπαίδευση του λαού. Ο σκοπός των συγγραφέων εκείνης της εποχής είναι η διαφώτιση του λαού μέσω της εκπαίδευσης. Η διαφορά με τους Έλληνες διανοούμενους είναι ότι οι Γεωργιανοί συγγραφείς και λογιστές πηγαίνουν στη Ρωσία (κυρίως στην Αγία Πετρούπολη) για εκπαίδευση και από κει φέρνουν «το φως» στο γεωργιανό λαό. Ο αρχηγός του κινήματος για 60 χρόνια, ο Ηλία Τσαβτσαβάτζε αναφέρει: «Εδώ και τέσσερα χρόνια βρισκόμουν στη Ρωσία και δεν είχα δει τη χώρα μου. Ξέρεις, αναγνώστη, τι σημαίνουν αυτά τα τέσσερα χρόνια για μένα; Πρωτ' απ' όλα φαίνονται σαν αιώνας για αυτούς που ζουν έξω από την πατρίδα τους, αλλά ταυτόχρονα είναι και πηγή της ζωής, είναι μια γέφυρα ανάμεσα στην αμάθεια και στο φως. Όχι όμως για όλους, μόνο για εκείνους που πήγαν στη Ρωσία για να διδαχτούν και ύστερα να μεταδώσουν τις γνώσεις τους στην πατρίδα».¹¹

Το κύριο χαρακτηριστικό του Ελληνικού Διαφωτισμού είναι διπλός προσανατολισμός προς τις δύο μεγάλες σφαίρες παιδείας, το δυτικό πολιτισμό από τη μια μεριά και τον αρχαίο κόσμο από την άλλη.

Η Ευρώπη άσκησε μια μεγάλη γοητεία στον λόγιο Ελληνισμό της Τουρκοκρατίας, τον Ελληνισμό που ήταν υποδουλωμένος σε Ασιάτη κατακτητή. Η Ευρώπη ήταν γι' αυτούς ο τόπος της καλλιέργειας και ο τόπος της ελευθερίας. Η έννοια

10. Α. Πολίτης, *op. cit.*, 83.

11. Ι. Τσαβτσαβάτζε, *Οι επιστολές του ταξιδιώτη. Ο θσαυρός μας, έβδομος τόμος*, Νακαντούλι, Τιφλίδα 1960, 119 (στα γεωργιανά).

της Ευρώπης φορτίζεται ολοένα περισσότερο με φως στη συνείδηση του λόγιου Ελληνισμού, μορφοποιείται πια με σειρά τιμητικών επιθέτων: είναι η σοφή Ευρώπη, η πεπολιτισμένη, η φωτισμένη. Γι' αυτόν το λόγο οι διανοούμενοι φεύγουν για την εκπαίδευση σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης και καμαρώνουν που φέρουν τη σοφία της Ευρώπης στη χώρα τους ή όταν μπορούν κάπως να συμμετάσχουν σ' αυτή τη σοφία. Έτσι ο Βασίλειος Βατάτσης καμαρώνει ότι μπόρεσε να προσθέσει ένα ψηφί στη σοφία της Ευρώπης, μιλώντας δε για μια γεωγραφική ανακάλυψη του, γράφει: «Πρώτος την εφανέρωσα εγώ εις την Ευρώπην».¹² Η Ευρώπη μπαίνει στη ζωή των Ελλήνων, οι διανοούμενοι αρχίζουν να μεταφράζουν διάφορα λογοτεχνικά, ιστορικά, γεωγραφικά και επιστημονικά έργα. Ο Αδαμάντιος Κοραής ζητάει να εκδοθεί ένα περιοδικό που να έχει ως κύριο σκοπό την παρουσίαση των επιτευξών της Δυτικής Παιδείας.

Ο Ελληνικός Διαφωτισμός στρέφεται και προς την αρχαιότητα, δηλαδή διαπιστώνεται μια απότομη στροφή προς την έννοια του Ελληνισμού. Αυξάνεται η έκδοση γραμματικών, το μεγαλύτερο μέρος από τις οποίες αναφέρεται στη διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής. Αυτό το γεγονός εκφράζει μια ξαφνική τροπή των Ελλήνων προς τις μελέτες σχετικά με τα Αρχαία Ελληνικά. Όχι μόνο η Ελλάδα, αλλά ολόκληρη η Ευρώπη δανειζεται στοιχεία από την αρχαιότητα στην ενδυμασία, αρχιτεκτονική, διακόσμηση, στα ονόματα κ.τ.λ.

Στο Γεωργιανό Διαφωτισμό παρατηρούνται επίσης δύο τάσεις: επίδραση της Ευρώπης και ιστορισμός.

Η επίδραση των ιδεών της Ευρώπης φαίνεται καθαρά από τις μεταφράσεις καθώς και διάφορα άρθρα στις εφημερίδες και περιοδικά εκείνης της εποχής. Ένας από τους διαφωτιστές, ο Νίκο Νικολάτζε ιδρύει στο Παρίσι γεωργιανό εκδοτικό οίκο,¹³ όπου δημοσιεύονται διάφορα γεωργιανά περιοδικά. Σ' ένα γράμμα προς τον Κ. Λορτικιανίτζε (1864) ο Νίκο Νικολάτζε αναφέρει τις ιδέες του σχετικά με την ίδρυση του εκδοτικού οίκου: «Θα ήθελα να ανοίξουμε εδώ ένα τυπογραφείο και να δημοσιεύσουμε για το λαό την «αλφάβητα», αριθμητικά, δημοτικά βιβλία και μια μικρή λογοτεχνική εφημερίδα»¹⁴ Το 1873 βγήκε το πρώτο τεύχος της λογοτεχνικής εφημερίδας *Σημαία*, ο σκοπός της οποίας ήταν το ίδιο που έχουμε δει σε περίπτωση του Αδαμαντίου Κοραή – η παρουσίαση των επιτευξών της Δυτικής Παιδείας.

12. Κ. Θ. Δημαράς, *op. cit.*, 37.

13. Γ. Αμπζιανίτζε, *op. cit.*, 115.

14. Το γράμμα αυτό φυλάσσεται στο εθνογραφικό μουσείο του Κουταϊοί (φορέας των χειρογράφων του Κ. Λορτικιανίτζε).

Στο Γεωργιανό Διαφωτισμό δεν παρατηρείται η τάση της στροφής προς την αρχαιότητα που υπάρχει στη Δυτική Ευρώπη και στην Ελλάδα, αλλά εδώ παρακολουθούμε μια τάση του υπερβολισμού της ιστορίας. Η ιστορία γίνεται αγαπητό ανάγνωσμα των Γεωργιανών, και παρουσιάζει ανάπτυξη η υπερηφάνεια για τους προγόνους.

Ο Ακάκι Τσερετέλι στον άρθρο «Οι γεωργιανές γυναίκες» αναφέρει: «Όταν αναφερόμαστε στην ιστορία για να βρούμε τους περασμένους ήρωες, δεν το κάνουμε για να ληπθούμε για τον καιρό εκείνο, ή να γυρίσουμε σ' εκείνους τους ήρωες. Όχι καθόλου, απλώς θέλουμε να δείξουμε αυτούς τους ήρωες στη νεολαία μας, για να μάθουνε από τους παλαιούς πώς πρέπει να αγαπήσουν την πατρίδα, και να θυσιάσουν τον εαυτό τους στην πατρίδα και να απαντήσουν σ' όλες τις ερωτήσεις της μοντέρνας ζωής μας, έτσι όπως το έκαναν οι προγονοί μας στις παλαιές μέρες».¹⁵

Αυτός ο ιστορισμός είναι ο ίδιος με το ανάλογο φαινόμενο του Ελληνικού Διαφωτισμού. Και στην Ελλάδα σημειώνεται η υπερηφάνεια για τους προγόνους, η λέξη «γένος» προσλαμβάνει ένα αυξημένο συναισθηματικό βάρος και απαντάει στη χρήση με υπερβολική πυκνότητα. Μεγάλη πάλι διεξάγεται και γύρω από τα εθνικά ονόματα: «Έλλην», «Ρωμαίος» και «Γκραικός».¹⁶ «Η κατάκτηση του κόσμου της ιστορίας» αποτελούσε ουσιώδη συνιστώσα της πνευματικής εμπειρίας του Διαφωτισμού.¹⁷

Φροντίζοντας για τη διαφύτιση του λαού οι διανοούμενοι προσπαθούν να λύσουν πολλά προβλήματα, ένα απ' αυτά είναι το γλωσσικό ζήτημα. Στην Ευρώπη το ζήτημα αυτό λύθηκε εύκολα, διότι εδώ είχαν να αλλάξουν μια ξένη –λατινική– γλώσσα με τις εθνικές γλώσσες, ενώ στην Ελλάδα το ζήτημα ήταν πιο δύσκολο: θέμα δεν ήταν μια ξένη γλώσσα, αλλά η ίδια γλώσσα των προγόνων. Αυτό μπορούμε να ονομάσουμε Ελληνικό φαινόμενο, που δεν υπήρχε σε καμία άλλη χώρα. Η ανάπτυξη της εκπαιδευτικής προσπάθειας του έθνους στα χρόνια της διαφύτισης προκάλεσε οξύτατη διαμάχη γύρω από το πρόβλημα της γλώσσας. Οι λόγιοι χωρίστηκαν σ' αυτούς που ζητούσαν την καθιέρωση και την καλλιέργεια της δημοτικής (Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Δημήτρης Καταρτζής, Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς), σε κείνους που ήθελαν την ανάσταση της Αρχαίας (Νικηφόρος Δούκας,

15. Α. Τσερετέλι, *Οι γεωργιανές γυναίκες*, Συλλογή – Δημοσιολογία (άρθρα), που συντάχθηκε από τον Γκ. Μποτογκούα, Τιφλίδα 1991, 101 (στα γεωργιανά).

16. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *op. cit.*, 82-86.

17. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, 83.

Αναστάσιος Πάριος, Παναγιώτης Κοδρικιάς) και σε όσους ζητούσαν τη μέση οδό (Αδαμάντιος Κοραΐς). Υπήρχαν και τέτοιοι που ζητούσαν την κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας (Αθανάσιος Ψαλίδας, Ιωάννης Βηλαράς, Γεώργιος Καλαράς).

Ο αγώνας για τη γλώσσα αρχίζει με την *Απολογία* του Ιώσηπου Μοισιοδάκος, όπου ο συγγραφέας εκθέτει τις παιδαγωγικές και γλωσσικές απόψεις του. Πιστεύει στην ομιλούμενη γλώσσα, μεταφράζει ξένα έργα σ' αυτήν, καταδικάζει την αρχαιότητα του Ευγένιου Βουλγάρη και βλέπει με ευθύνη το παιδαγωγικό πρόβλημα. «*Η χρεία του Γένους, ή κατάστασις των όμιλητών, ή εύχέρεια τής καταλήψεως των έπιστημών: ίδου κυρίως τά αίτια, υπό των όποιων προαγόμενος ώκονόμησα ως ώκονόμησα, τήν παράδοσίν μου*». ¹⁸ Ο Ιώσηπος Μοισιοδάξ αγωνίστηκε με πάθος για την αναγέννηση της παιδείας και «*υπέρ του αληθινού φωτισμού των ανθρώπων*». ¹⁹

Στη Γεωργία το πρόβλημα ήταν το εξής: παντού κυριαρχούσε η Ρωσική γλώσσα, ακόμα και στις οικογένειες της αριστοκρατίας της Γεωργίας μερικοί θεωρούσαν ντροπή να μιλάνε Γεωργιανά. Μπορούμε να πούμε, ότι το ζήτημα της απαραίτητης γνώσης της γεωργιανής γλώσσας (και όχι μόνο η διατήρηση της καθαρότητας της) ήταν ένα από τα αμφισβητήσιμα ζητήματα στις σελίδες του τύπου εκείνης της εποχής.

Γι' αυτόν το λόγο ο Ακάκι Τσερετέλι στην εφημερίδα *Έργο*, 1882, № 3 δημοσιεύει ένα άρθρο «Προς την υπερασπίστρια των γυναικών», όπου αναφέρει: «Οι γεωργιανοί μετανάστες στην Περσία μέχρι σήμερα μιλούν γεωργιανά, στη Γεωργία όμως υπάρχουν πολλές οικογένειες, όπου οι γονείς περηφανεύονται, ότι τα παιδιά τους δεν ξέρουν τη μητρική τους γλώσσα. Σαν να είναι ντροπή αυτά τα γλυκά λόγια...». ²⁰

Όμοιο παράδειγμα για την αγνωσία της γεωργιανής γλώσσας στη γεωργιανή κοινωνία βρίσκουμε στο άρθρο του Ακάκι Τσερετέλι «Ομιλία με την Αγγλίδα». Κατά την πληροφορία που μας δίνει ο ποιητής, του γνώρισαν μια Αγγλίδα Ουόρντροπ, που μιλούσε πολύ καλά γεωργιανά. Ο ποιητής παραξευεύτηκε και την ρώτησε πώς έμαθε τη γεωργιανή γλώσσα. Η γυναίκα απάντησε: «Άμα θέλει κανείς να μάθει γλώσσα, μπορεί να το κάνει. Άμα δεν θα μάθει σε δύο χρόνια, βλάκας

18. Ι. Μοισιοδάξ *Απολογία*, *Άπαντα*, επιμέλεια: Λ. Αγγέλου, Ερμής - ΝΕΒ, Αθήνα 1976, 3.

19. Ν. Βαρμάζης, «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, πέμπτος τόμος - *Τουρκοκρατία, Επανάσταση - Καποδίστριας*, γενική επιμέλεια Λάμπρος Τσακτσίρας, Παιδεία, Αθήνα 1995, 211.

20. Τ. Σαραμπίτζε, *Η κοινωνική θέση της γεωργιανής γυναίκας στο τέλος του ΧΙΧ^{ου} και στις αρχές του ΧΧ^{ου} αιώνα, Ιστορικο-εθνογραφικές έρευνες*, τόμος ΙΙ, Εκδοτικός Οίκος του Πανεπιστημίου, Τιφλίδα 2000, 109 (στα γεωργιανά).

θα'ναι». Στη διάρκεια αυτής της ομιλίας τούς πλησίασε μια γεωργιανή γυναίκα και του είπε: «Πόσο ωραία τραγουδάει, Βάρια, τους δικούς σας στίχους! Στενοχωριέμαι πάρα πολύ που δεν τους καταλαβαίνω. Μην παρεξηγήσετε, δεν φταίω εγώ. Στο γυμνάσιο δεν πρόσεξαν πολύ τη γεωργιανή γλώσσα και σ'εμάς δεν μιλάει κανείς γεωργιανά». Στην ερώτηση του Ακάκι «εάν έχετε θέληση δεν μπορείτε να μάθετε τώρα;» η γυναίκα απάντησε: «στον κύκλο μου δεν μιλάει κανείς γεωργιανά, δεν ξέρει κανείς και δεν έχει καθιερωθεί να μιλάνε γεωργιανά, έτσι κι'αλλιώς ούτε η γλώσσα είναι ευχάριστη... Η Αγγλίδα παραξενεύτηκε, αλλά είπε στον συγγραφέα: «Μην ανησυχείτε νωρίς ή αργά θα αλλάξει η νοοτροπία τους».²¹

Αυτά τα αποσπάσματα μας δείχνουν καθαρά τι πρόβλημα υπήρχε στη γεωργιανή κοινωνία. Ακόμα και στα σχολεία απαγορευόταν διδασκαλία στη γεωργιανή γλώσσα. Το 1880 ο σύμβουλος στα εκπαιδευτικά ζητήματα Ιανόβσκι απαγόρευσε τη διδασκαλία της γεωργιανής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο. Ο Ηλία Τσαβτσαβάτζε στην εφημερίδα *Ντρόεμπα* (1880) εκδίδει ένα άρθρο «Σχετικά με το γράμμα του κυρίου Ιανόβσκι», όπου αναφέρει: «Είναι φανερό πως το δημοτικό σχολείο είναι το πρώτο διδασκαλείο, ο πρώτος δάσκαλος του έθνους, που πρέπει να διδάσκει τη μητρική γλώσσα και την αγάπη της πατρίδας».²² Κατά τη γνώμη του Ηλία Τσαβτσαβάτζε η απαγόρευση της μητρικής γλώσσας στο σχολείο είναι θάνατος για το έθνος. Οι Γεωργιανοί συγγραφείς του Διαφωτισμού προσπαθούσαν να αλλάξουν αυτή τη νοοτροπία και να καθιερώσουν τη μητρική γλώσσα.

Με την κίνηση του Διαφωτισμού η Ευρώπη προσπαθούσε να απελευθερωθεί από τον σκοτεινό Μεσαίωνα, ενώ ο Ελληνικός Διαφωτισμός είχε σκοπό να αφυπνίσει την εθνική συνείδηση σ'ολόκληρο το λαό. Οι Έλληνες υπέφεραν τα πάνδεινα ζώντας για αιώνες ταπεινωμένοι, γι'αυτό ήταν πάντα πρόθυμοι να λάβουν μέρος σε όποια επανάσταση θα είχε, έμμεσα ή άμεσα, σκοπό την απελευθέρωση της πατρίδας τους. Επομένως ο σκοπός του Ελληνικού Διαφωτισμού είναι πρωτ'άπ'όλα η απελευθέρωση του Ελληνισμού από τον τουρκικό ζυγό. Ο επιφανέστερος εκφραστής της επαναστατικής ψυχής του Ελληνικού Διαφωτισμού ήταν βέβαια ο Ρήγας. «Ο Ρήγας πρόβαλε στο προσκήνιο της ελληνικής πολιτικής σκέψης ως διερμηνευτής του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού, που πραγματώθηκε με την ενότητα θεωρίας και πράξης, όπως τη συνέθεσε ο ίδιος με τις επαναστατικές πολιτικές του πρωτοβουλίες».²³

21. Α. Τσερετέλι, *Δημοσιολογία και κριτικά άρθρα*, τόμος VI, *Σοβιετική Γεωργία*, Τιφλίδα 1990, 225-29 (στα γεωργιανά).

22. Ι. Τσαβτσαβάτζε, *Απαντα*, πέμπτος τόμος, *Σοβιετική Γεωργία*, Τιφλίδα 1987, 19.

23. Π. Κιτραμηλίδης, *Ρήγας Βελεσλινλής, Θεωρία και Πράξη*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998, 12.

Στη Γεωργία της εποχής του Διαφωτισμού μπορούμε να παρακολουθήσουμε ανάλογο φαινόμενο. Οι αντιπρόσωποι της γενιάς του '60 έγιναν αρχηγοί του Εθνικο-απελευθερωτικού κινήματος. Οι κατευθύνσεις τους ήταν γνώση του παρελθόντος για να δείξουν στον κοινό «ποιοι ήμασταν και ποιοι είμαστε τώρα», εκπαίδευση του λαού για να διδάσκουν στο κοινό τη γλώσσα και την αγάπη της πατρίδας, αφύπνιση ολόκληρου του έθνους για τον απελευθερωτικό αγώνα. Η διαφορά με τον Ελληνικό Διαφωτισμό είναι ότι το κίνημα στη Γεωργία δεν κατέληξε σε επανάσταση: η Γεωργία ανεξαρτητοποιήθηκε αργότερα στην αρχή του 20^{ού} αιώνα.

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να σημειώσω ότι, κατά τη γνώμη μου, οι ομοιότητες που παρατηρούμε στον Ελληνικό και τον Γεωργιανό Διαφωτισμό οφείλονται στο γεγονός ότι και οι δύο χώρες ήταν σκλαβωμένες και η ιδέα που ανησυχούσε όλους ήταν πρωτ'άπ'όλα η απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές.